

4. भारतीय राज्य घटनेची वैशिष्ट्ये

भारताच्या घटनेची ठळक वैशिष्ट्ये (Outstanding features of the Constitution)

'भारताच्या घटनेची महत्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील:- सर्वात मोठी लिखित घटना (Longest known written constitution)

भारताची घटना ही प्रामुख्याने एक लिखित घटना आहे. लिखित घटना एका विशिष्ट वेळी तयार केली जाते व एक दस्तऐवज (document) म्हणून ती एका निश्चित तारखेपासून अधिनियमित केली जाते किंवा अंमलात येते.

तसेच भारताची घटना जगातील सर्व लिखित घटनांपैकी सर्वात मोठी घटना आहे. ती एक खूप सर्वसमावेशक, विस्तृत व तपशीलवार दस्तऐवज आहे. १९४९ च्या मूळ घटनेत एक प्रास्ताविका, २२ भाग, ३९५ कलमे आणि ८ अनुसूची होत्या.

मात्र १९५१ नंतर अनेक घटनादुरूस्त्या झाल्या. भाग VII वगळण्यात आला, तर भाग IVA (मूलभूत कर्तव्ये), IX A (नगरपालिका), IX B (सहकारी सोसायट्या) आणि XIVA (न्यायाधिकरणे) हे भाग, आणि चार अनुसूची (IX, X, XI, XII) नंतर समाविष्ट करण्यात आल्या. घटनादुरूस्त्यांद्वारे घटनेत नवीन कलमे टाकण्यात आली, तर काही कलमे वगळण्यात आली.

२) विविध स्त्रोतांपासून तयार करण्यात आलेली घटना (Drawn from different sources)

सुमारे ६० देशांच्या घटनांचा विचार घेऊन त्यांतून महत्वाच्या तरतुदी भारताच्या घटनेत समाविष्ट करण्यात आल्या. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी मत व्यक्त केले की, भारताची घटना जगातील सर्वज्ञात घटना धुंडाळून तयार करण्यात आलेली आहे. घटनेचा संरचनात्मक भाग (structural part) मोठ्या प्रमाणात

भारतीय शासनाचा कायदा, १९३५ वर आधारित आहे. या कायद्यातील सुमारे २५० तरतुदी घटनेत घेण्यात आलेल्या आहेत.

ii) घटनेचा तात्विक भाग (philosophical part), विशेषतः मूलभूत हक व मार्गदर्शक तत्वे अनुक्रमे अमेरिकन व आयरिश

घटनांवर आधारित आहेत.

(iii) घटनेचा राजकीय भाग (political part), ज्यामध्ये संसदीय शासनव्यवस्थेच्या तत्वांचा समावेश होतो. ब्रिटनच्या घटनेवर आधारलेला आहे.

•

• घटनेतील इतर तरतुदी कॅनडा, जर्मनी, सोव्हिएत रशिया, ऑस्ट्रेलिया, फ्रान्स, जपान, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी देशांच्या घटनेवरून घेण्यात आल्या आहेत.

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (Directive Principles of State Policy)

आयरिश घटनेवरून घेण्यात आलेली राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे भारताच्या घटनेतील एक अद्वितीय वैशिष्ट्य आहेत. डॉ. आंबेडकर यांच्या मते, ही तत्वे घटनेचे 'नाविन्यपूर्ण वैशिष्ट्य' आहे. ही तत्वे भारतात कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करून लोकांना सामाजिक-आर्थिक न्याय मिळवून देण्यासाठी समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत. ही मार्गदर्शक तत्वे मात्र न्यायप्रविष्ट नाहीत. सरकारने त्यांचे पालन न केल्यास त्याविरुद्ध न्यायालयात दाद मागता येत नाही. मात्र, घटनेने त्यांना देशाच्या प्रशासनात अत्यंत मूलभूत असल्याचे घोषित केले आहे.

• घटनेत तीन प्रकारच्या आणीबाणींची तरतूद आहे:

i) राष्ट्रीय आणीबाणी: युद्ध, परकीय आक्रमण किंवा सशस्त्र उठाव या कारणांवरून (कलम ३५२)

ii) घटकराज्यातील आणीबाणी/राष्ट्रपती राजवट : राज्यातील

३) संघराज्यीय राजव्यवस्था (Federal polity)

भारताच्या घटनेने संघराज्यीय शासन व्यवस्था निर्माण केली आहे. संघराज्याची (federation) नेहमीची अनेक वैशिष्ट्ये

तिच्यात आढळतात. उदा. केंद्र व राज्य सरकारांचे अस्तित्व, त्यांच्यामध्ये अधिकारांची विभागणी लिखित घटना व घटनेची सर्वोच्चता, घटनेची ताठरता, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था द्विगृही कायदेमंडळाचे अस्तित्व मात्र, त्याचबरोबर भारतीय घटनेत अनेक एकात्मक गैर-संघात्मक वैशिष्ट्येही आढळतात. उदा.

प्रभावी/अधिकारपत्र केंद्रशासन, एकच घटना, एकेरी नागरिकत्व, घटनेची लवचिकता, एकात्मिक न्यायव्यवस्था केंद्राद्वारे राज्यपालाची नेमणूक, अखिल भारतीय सेवा, आणीबाणीविषयक तरतुदी इत्यादी.

४) संसदीय शासनपद्धती (Parliamentary form of government) भारताने अमेरिकन अध्यक्षीय शासनव्यवस्थेच्या ऐवजी ब्रिटनप्रमाणे संसदीय शासनव्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. अध्यक्षीय शासनव्यवस्थेत कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ परस्परांपासून पूर्णपणे विभक्त केलेले असतात. मात्र, संसदीय शासनव्यवस्था त्यांच्यातील सहकार्य व समन्वयाच्या तत्वावर आधारलेली असते.

५) ताठरता व लवचिकता यांचे एकत्रिकरण (Combination of Rigidity and Flexibility)

भारताची घटना ताठरता व लवचिकतेच्या एकत्रिकरणाचे उत्तम उदाहरण आहे. घटनेची ताठरता किंवा लवचिकता घटनादुरूस्तीच्या पद्धतींच्या आधारावर ठरते. ताठर घटनेची घटनादुरूस्ती पद्धत अवघड असते, उदा. युएसए, स्वित्झर्लंड, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी. याउलट लवचिक घटनेची घटनादुरूस्ती पद्धत सोपी व साधी असते, उदा. ब्रिटनची घटना. भारताच्या घटनेत बदल करण्याच्या पद्धतींमध्ये ताठर तसेच लवचिक अशा दोन्ही पद्धतींचा समावेश होतो. घटनादुरूस्तीची पद्धत कलम ३६८ मध्ये देण्यात आली आहे.

६) संसदीय सार्वभौमत्व व न्यायिक सर्वोच्चता यांचे संतुलन (Balance between Parliamentary Sovereignty and Judicial Supremacy)

भारताच्या घटनेत कायदेमंडळ व न्यायमंडळ यांच्या अधिकारांत योग्य संतुलन निर्माण करण्यात आले आहे. म्हणजेच, ब्रिटिश घटनेतील 'संसदेच्या सार्वभौमत्वाचे तत्व' आणि अमेरिकन

घटनेचा संरचनात्मक भाग (structural part) मोठ्या प्रमाणात

भारतीय शासनाचा कायदा, १९३५ वर आधारित आहे. या कायद्यातील सुमारे २५० तरतुदी घटनेत घेण्यात आलेल्या आहेत.

ii) घटनेचा तात्विक भाग (philosophical part), विशेषतः मूलभूत हक व मार्गदर्शक तत्वे अनुक्रमे अमेरिकन व आयरिश

घटनांवर आधारित आहेत.

(iii) घटनेचा राजकीय भाग (political part), ज्यामध्ये संसदीय शासनव्यवस्थेच्या तत्वांचा समावेश होतो. ब्रिटनच्या घटनेवर आधारलेला आहे.

• घटनेतील इतर तरतुदी कॅनडा, जर्मनी, सोव्हिएत रशिया, ऑस्ट्रेलिया, फ्रान्स, जपान, दक्षिण आफ्रिका इत्यादी देशांच्या घटनेवरून घेण्यात आल्या आहेत.

• भारताच्या घटनेतील विविध तरतुदींचे महत्वाचे स्रोत पुढीलप्रमाणे:- 1) भारतीय शासन कायदा, १९३५ :

संघराज्यीय योजना, न्यायव्यवस्था, लोक सेवा आयोग,

आणीबाणीच्या तरतुदी, राज्यपालाचे पद, प्रशासकीय तपशील.

ii) ब्रिटिश घटना:संसदीय शासन व्यवस्था, कॅबिनेट व्यवस्था, द्विगृही संसद, फर्स्ट-पास्ट पोस्ट-सिस्टिम, कायदा करण्याची पद्धत,

कायद्याचे राज्य, एकच नागरिकत्व, संसदीय विशेषाधिकार.

iii) युएसए ची घटना: मूलभूत हक, उपराष्ट्रपती हे पद, न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य, न्यायिक पुनर्विलोकन, राष्ट्रपतींवरील महाभियोगाची पद्धत, सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालयांच्या न्यायाधीशास पदावरून दूर करण्याची पद्धत.

iv) कॅनडाची घटना:

प्रभावी केंद्र असलेले संपराज्य शेषाधिकार केंद्राकडे असण्याची तरतूद राज्यपालाची केंद्राचा प्रतिनिधी म्हणून नेमणूक न्यायालयाचे सागार अधिकारक्षेत्र

(v) आयरिश घटना:

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे. पद्धत राज्यसभेतील सदस्यांचे

७) स्वतंत्र व एकात्मिक न्यायव्यवस्था (Independent and Integrated Judiciary)

भारताच्या घटनेने कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांबाबतीत जरी संघराज्यीय व्यवस्था निर्माण केलेली असली तरी न्यायव्यवस्था एकेरी व एकात्मिक बनविण्यात आली आहे. अशा एकात्मिक न्यायव्यवस्थेच्या शिखर स्तरावर सर्वोच्च न्यायालय, राज्य स्तरावर उच्च न्यायालये, तर त्याखालील स्तरावर कनिष्ठ न्यायव्यवस्थेची शृंखला आहे. या एकेरी व्यवस्थेत

केंद्रीय कायदे तसेच राज्य कायदे असे दोन्ही प्रकारचे कायदे बजावले/अंमलात आणले जातात. (अमेरिकेत संघराज्यीय न्यायव्यवस्थेद्वारे संघराज्यीय कायदे, तर राज्य न्यायव्यवस्थेद्वारे राज्य कायदे अंमलात आणले जातात.)

९) राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (Directive Principles of State Policy)

आयरिश घटनेवरून घेण्यात आलेली राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे भारताच्या घटनेतील एक अद्वितीय वैशिष्ट्य आहेत. डॉ. आंबेडकर यांच्या मते, ही तत्वे घटनेचे 'नाविन्यपूर्ण वैशिष्ट्य' आहे. ही तत्वे भारतात कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करून लोकांना सामाजिक-आर्थिक न्याय मिळवून देण्यासाठी समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत. ही मार्गदर्शक तत्वे

१०) मूलभूत कर्तव्ये (Fundamental Duties)

मूळ घटनेत मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश नव्हता. नंतर स्वर्ण सिंह समितीच्या शिफारसीनुसार ४२ व्या घटनादुरुस्ती (१९७६) अन्वये घटनेत भाग IV-A समाविष्ट करण्यात आला, ज्यामध्ये ५१A हे एकच कलम टाकण्यात आले. त्यामध्ये १० मूलभूत कर्तव्यांची यादी समाविष्ट करण्यात आली. नंतर ८६ व्या घटनादुरुस्तीने (२००२) ११ वे कर्तव्य टाकण्यात आले. मूलभूत कर्तव्ये न्यायप्रविष्ट नसली तरी ती नागरिकांना जाणीव करून देतात की, हक्कांचा उपभोग घेत असतांना देशाप्रती, • समाजाप्रती व इतर नागरिकांप्रती आपली काही कर्तव्येही आहेत.

११) आणीबाणीविषयक तरतुदी (Emergency provisions) • घटनाकर्त्यांनी शासन कारभार चालविणे अवघड बनण्याच्या स्थितीची कल्पना करून अशा आपत्कालिन परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी आणीबाणीची तरतूद केली आहे. अशी आपत्कालिन परिस्थिती देशाचे सार्वभौमत्व, एकता, अखंडता आणि सुरक्षेस धोका निर्माण करणारी असू शकते. त्यामुळे अशा स्थितीमध्ये देशाची राजकीय लोकशाही व्यवस्था व घटना यांचे

संरक्षण करता यावे, यासाठी आणीबाणीबद्दलच्या तरतुदी घटनेत करण्यात आल्या आहेत.

12) सार्वत्रिक प्रौढ मतदान पद्धत (Universal Adult Franchise) भारताची लोकशाही 'एक व्यक्ती एक मत' या तत्वावर कार्य

करते. घटनेतील कलम ३२६ मध्ये सार्वत्रिक प्रौढ मतदानाच्या व्यवस्थेची तरतूद करण्यात आलेली आहे. त्यानुसार, १८

• वर्षापेक्षा अधिक वयाच्या सर्व प्रौढ व्यक्तींना जात, वंश, धर्म, लिंग, साक्षरता, संपत्ती इत्यादींचा विचार न करता लोकसभा व विधानसभांच्या निवडणुकांमध्ये मतदानाचा हक्क देण्यात आला आहे. (मतदानाचे किमान वय ६१वा घटनादुरुस्ती कायदा, १९८८ अन्वये २१ हून १८ वर्षे असे कमी करण्यात आले.) भारताची घटना

सार्वत्रिक प्रौढ मतदानाच्या पद्धतीद्वारे भारतात राजकीय समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करते.

13) धर्मनिरपेक्ष राज्य (A Secular State)

भारताच्या घटनेने धर्मनिरपेक्ष राज्याची निर्मिती केली आहे. जरी 'धर्मनिरपेक्ष' या शब्दाचा उल्लेख घटनेत प्रास्ताविकेव्यतिरिक्त इतरत्र कोठेही नाही तरी घटनेच्या विविध तरतुदींवरून भारतीय राज्याचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप स्पष्ट होते.

पाश्चिमात्य देशांतील धर्मनिरपेक्षतेची नकारात्मक संकल्पना (चर्च व राजकारण परस्परांपासून विभक्त असणे) भारतासारख्या बहुधार्मिक देशात लागू करणे अवघड आहे. त्यामुळे, भारताच्या घटनेत धर्मनिरपेक्षतेच्या सकारात्मक संकल्पनेचा स्विकार करण्यात आला आहे. त्यानुसार, भारताचा कोणताही राज्यधर्म राज्यसंस्थेमार्फत सर्व धर्मांना समान वर्तणूक दिली

जरा संघराज्यीय व्यवस्था निर्माण कलेला असली तरी न्यायव्यवस्था एकेरी व एकात्मिक बनविण्यात आली आहे. अशा एकात्मिक न्यायव्यवस्थेच्या शिखर स्तरावर सर्वोच्च न्यायालय, राज्य स्तरावर उच्च न्यायालये, तर त्याखालील स्तरावर कनिष्ठ न्यायव्यवस्थेची श्रृंखला आहे. या एकेरी व्यवस्थेत

केंद्रीय कायदे तसेच राज्य कायदे असे दोन्ही प्रकारचे कायदे बजावले/अंमलात आणले जातात. (अमेरिकेत संघराज्यीय न्यायव्यवस्थेद्वारे संघराज्यीय कायदे, तर राज्य न्यायव्यवस्थेद्वारे राज्य कायदे अंमलात आणले जातात.)

14) मूलभूत हक्क (Fundamental Rights)

प्रत्येक व्यक्तीला चांगले जीवन जगता यावे यासाठी काही विशिष्ट हक्क उपलब्ध असण्याचा अधिकार आहे. लोकशाहीमध्ये असे हक्क सर्वांना समानपणे प्राप्त होतात. भारताची घटना असे हक्क मूलभूत हक्कांच्या स्वरूपात उपलब्ध करून देते.

मूलभूत हक्कांचा समावेश, हे भारताच्या घटनेचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. (त्यांची माहिती संबंधित प्रकारणात दिलेली आहे.) हे मूलभूत हक्क न्यायप्रविष्ट (justiciable) असल्याने त्यांचे उल्लंघन झाल्यास न्यायालयांकडून (सर्वोच्च तसेच उच्च) ते पुन्हा प्राप्त करून घेता येतात. हे हक्क नागरिकांना मुख्यतः शासनसंस्थेविरुद्ध उपलब्ध आहेत. त्यामुळे हे मूलभूत हक्क देशात राजकीय

लोकशाहीच्या संकल्पनेची पूर्तता करण्याचे कार्य करतात. अर्थात, नागरिकांना प्राप्त असलेले मूलभूत हक्क अमर्यादित नसून त्यांच्यावर पर्याप्त बंधने (reasonable restrictions) घालण्यात आलेली आहेत. तसेच संसद घटनादुरुस्तीद्वारे

त्यांच्यात बदल करू शकते. तसेच कलम २० व २१ मधील

हक्क वगळता इतर हक्क राष्ट्रीय आणीबाणीदरम्यान स्थगित करता येतात.